

**ANADOLU VE KOSOVA
TÜRK AĞIZLARINDA g>c k>ç DEĞİŞMELERİ**

Dr. Cahit BAŞDAŞ

Dünya üzerinde oldukça geniş bir coğrafyada (yaklaşık 11 milyon km².) konuşulan Türk dilinin yaşayan lehçe ve ağzlar arasındaki fonetik, morfolojik ilgi, büyük ölçüde tespit edilmiştir. Ağzı araştırmalar, yaz dili araştırmalarla aynı zamanda bağlantılıdır.

19. yüzyıldan itibaren Anadolu ağzları üzerine çeşitli derleme, karşılaştırma ve incelemeler yapıldı.¹ Yabancı araştırmacılar tarafından başlatılan ağzı araştırmalar, 1940'lı yıllardan itibaren yerli araştırmacıların katkısıyla gelişerek devam etmiştir.

Başta Anadolu ağzları olmak üzere, bütün Türk ağzlarının tasnifi ve ağzı atlaslarının hazırlanabilmesi için, derleme çalışmalarının bir an önce tamamlanması gerekir. Günümüzde Anadolu ağzlarından derlenen bazı metinler esas alınarak çeşitli karşılaştırmalar ve tasnif çalışmalarları yapılmıştır.² Şüphesiz bu eserler, uzun süren zahmetli çalışmaların, sabrın, bilgi ve birikimin değerli ürünleridir.

Aslında konuya geçmeden önce, Türk dili ve özellikle ağzı araştırmalar açısından önemli olduğunu düşündüğüm bir hususu ifade etmekte yarar görüyorum. Ağzı araştırmalar için yeterli teknik donanım ve imkânı sahip olmadığımız bilinen bir gerçektir. Ayrıca Anadolu ağzlarıyla ilgili mevcut metinlerin önemli bir bölümü, yabancı araştırmacılar, lisans öğrencileri ve amatör kişiler tarafından derlenmiştir.³ Bu tür metinlerde bazı ses özelliklerinin dikkatten kaçması ya da tam olarak tespit edilememiş olması ihtimali oldukça yüksektir. Söz konusu metinlerin sathi konusunda ciddi endişelerimiz vardır. Bu bakımdan ağzı araştırmalar ve tasniflere esas alınan metinlerin ihtiyatla değerlendirilmesi gerekir.

1991 yılında Malatya-Akçadağ yöresinde derleme yaparken bazı yerleşim birimlerinde⁴ birer damak sesi olan g, k ünsüzlerinin dış ünsüzleri c, ç gibi telâffuz edildiğine tanık olduk. Aynı yerleşim birimlerinde, farklı kişilerden titizlikle derlediğimiz metinlerde, düz-ince ünlüler (e, i) yanındaki hemen bütün g, k ünsüzlerinin düzenli olarak sırasıyla c ve ç'ye dönüştüğünü tespit ettik. Benzer değişimlerin başta Karadeniz olmak üzere Anadolu'nun başka yörelerinde de görülebileceği düşüncesiyle, araştırmamızın alanını genişlettik.

Tarihî metinlerde ve çağdaş Türk lehçelerinde g>c, k>ç değişimlerinin örneklerine rastlanmadı. Meşhur Temel fıkralar ve Karadenizli taklitlerinden

¹ Fazla bilgi için bk. Z. Korkmaz (1990), *Anatolian Dialects, Handbuch Der Turkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, Akademia Kiado, Budapeşt; Tuncer Gülensoy (1981), *Anadolu ve Rumeli Ağzları Bibliyografyası*, Ankara.

² Anadolu ağzlarının en kapsamlı tasnifi Leyla Karahan tarafından yapıldı: L. Karahan (1996), *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması*.

³ Benzer tespitler, Z. Korkmaz (1975: 143-172); L. Karahan (1996: IX) ve A. Buran (1996: 9) gibi önemli araştırmacılar tarafından da yapılmıştır.

⁴ Bu yerleşim birimleri, ilgili çalışmamızda "II. Ağzı Bölgesi" olarak adlandırılmıştır. (C. Başdaş, 1992).

duyduğumuz bu ses değişimlerinin gerçekten Karadeniz Bölgesi ağzlarında olup olmadığını anlamak amacıyla incelediğimiz Rize İli Ağzları (Günay 1978) adlı eserde, söz konusu ses değişimleri örneklerine rastlanmadı. Ancak Ahmet Caferoğlu tarafından Rize yöresinden derlenen metinlerde, bahse konu olan değişimler gösterilmiştir (Caferoğlu 1994: 257-302). Aynı yöreden insanlarla bire bir yapılan görüşmeler, Caferoğlu'nun tespitini doğrulamaktadır. Bu durum, derlenen metinlerin sıklığı ile ilgili olarak ifade ettiğimiz endişelere örnek teşkil etmesi bakımından da önemlidir.

$g > c$, $k > ç$ değişimleri, Anadolu'nun farklı yörelerinde dağılık biçimde (Malatya, Kuzeydoğu Anadolu, Doğu Karadeniz) ve Kosova Türk ağzlarında görülmektedir. Bazı araştırmacılar tarafından Anadolu ağzlarının tasnifinde bir ölçü olarak değerlendirilen⁵ bu ünsüz değişimleri, ad geçen yörelerde, her zaman birlikte ve sadece ince ünlüler yanında meydana gelmiştir.

Ağzın özellikleri, etnik yapıyla yakından ilgilidir (krş. Korkmaz, 1971: 21-32). Buna göre $g > c$, $k > ç$ değişimlerinin görüldüğü Malatya, Rize, Trabzon, Erzurum ve Kosova Türk ağzlarının teşekkülünde, aynı etnik kökenden olan Türk gruplarının rol oynadığı söylenebilir. Batı Rumeli Türk ağzıyla Kuzeydoğu Anadolu ağzları arasında bağlantı vardır. Batı Rumeli'nin Türkleşmesinde, Kuzeydoğu Anadolu'da yaşayan Türk unsurları önemli rol oynamıştır. *Rumeli'de ilk Türk yerleşmesi XIV. yüzyılda Gelibolu-Edirne çevresinde oldu ve bu ilk yerleşenler, Kuzeydoğu Anadolu Türkleri idi* (Nemeth, 1983: 160). Nemeth'in ifadesine göre, *Osmanlılar XV. yüzyılda egemenliklerini Anadolu'nun kuzeydoğu bölgelerine yaydılar ve buradaki Müslüman, yani Türk öğelerini, muhtemelen değişik dönemlerde, Batı Rumeli'ye yerleştirdiler. Batı Rumeli ağzının oluşmasında Kuzeydoğu Anadolu Türkçesinin rolü olduğu muhakkaktır* (Nemeth, 1983: 161). Yöre halkından bazı yaşlıların naklettiği rivayetlere göre, Doğu Anadolu bölgesinin batısında bulunan *Malatya/Akçadağ* yöresi halkının ataları da muhtemelen Doğu Karadeniz'den gelmiştir (Başdaş, 1992: 119, 125, 138, 142).

Anadolu ve Kosova Türk ağzlarında tespit ettiğimiz $g > c$, $k > ç$ değişimleri örneklerinin bir bölümü aşağıda sıralanmıştır.

1. Anadolu Ağzları

a. Erzurum Yöresi Ağzlarında:

Ovacık bucağının bazı yerleşmelerinde, *İspir* ilçesinin güney, ve *Narman* ilçesinin bazı yörelerinde dağılık şekilde, kelime ve hece başındaki g ünsüzünü c ve çeşitleri olarak boğumlayan kimselerle karşılaşmaktadır. *Kelime ve hece başındaki g ünsüzünü c ünsüzüne dönüştüren yerleşmelerde, kelime başındaki k ünsüzünün de $ç$ ve çeşitlerine dönüştürüldüğü görülür* (Gemalmaz, 1995: 152). *Erzurum vilayeti içindeki ağzlardan birinde gerçekten $k > ç$ ve $g > c$ değişimleri vardır* (Olçay, 1995: 15). Aynı değişimler, Ahmet Caferoğlu'nun *Pasinler/Surbaha* köyünden derlediği metinlerde görülmektedir (Caferoğlu, 1995: 183-190).

⁵ Leyla Karahan'dan öğrendiğimize göre, Leyde Üniversitesi öğrencilerinden Piet Karl, 1980'de hazırladığı master tezinde Rumeli ve Anadolu ağzlarının sıradanlıkten $k > g$, $k > h$ değişimlerinin yanında $g > c$, $k > ç$ ünsüz değişimlerini de ölçü olarak değerlendirmiştir (Karahan 1996: XII).

g>c değişmesi

Erzurum yöresinden derlenen metinlerden tespit ettiğimiz pek çok örnekte, ince ünlüler yanındaki g'ler c'ye dönüşmüştür.

bezircan < bezirgân (DİAT-184)	cör- < gör- (EİA-152)
cece < gece (DİAT-190)	cöster- < göster-(DİAT-184)
celdi < geldi (EA-15)	cöz < göz (EİA-152)
ceri < geri (DİAT-184)	ecer < eğer (DİAT-184)
cetir- < getir- (DİAT-183)	süpürce < süpürge (EA-15)

k>ç değişmesi

Yöreden derlenen metinlerde ince ünlüler yanındaki k'lerin çoğu ç olmuştur.

böyüç < büyük (DİAT-184)	çöpek < köpek (DİAT-196)
çef < keyif (EİA-62)	çüçük < küçük (DİAT-196)
çes- < kes- (EA-15)	içi < iki (DİAT-201)
çi < ki (EİA-152)	zeçi < zeki (EA-15)
çim < kim (EA-15)	

b. Rize Yöresi Ağzlarında:

Yörede derleme yapan bazı araştırmacılar (Günay, 1978) tarafından gösterilmemekle birlikte, özellikle Rize'nin doğu kesimlerinde, *Pazar, Ardeşen, Fındıklı* ve *Çayeli* ağzlarında g>c, k>ç değişmelerine rastlanılır (krş. Karahan, 1996: 100; Caferoğlu, 1994: 298).

g>c değişmesi

Rize yöresi ağzlarında sık rastlanan bir ünsüz değişmesidir. İnce ünlüler yanındaki kelime baş ve hece baş g ünsüzü genellikle c'ye değişmiştir.

cece < gece (KİAT-294)	cömlek < gömlek (KİAT-280)
cel < gel (KİAT-259)	cördi < gördü (KİAT-290)
cibi < gibi (KİAT-288)	cümiş < gümüüş (KİAT-263)
cit- < git- (KİAT-287)	cüzel < güzel (KİAT-289)
cöm- < göm- (KİAT-296)	yözcar < rüzgâr (KİAT-294)

k>ç değişmesi

g>c değişmesinin gerçekleştiği bölgelerde, aynı şartlarda *k>ç* değişmesine rastlanılır.

beçar < bekâr(KİAT-287)	dönerçen<dönerken(KİAT-301)
çeman < keman(KİAT-281)	içen < iken (KİAT-301)
çim < kim (KİAT-292)	içi < iki (KİAT-287)
çör < kör (KİAT-293)	türçi < türkü (KİAT-297)
çöyli < köylü(KİAT-296)	yüşçek < yüksek(KİAT-294)

c. Trabzon Yöresi Ağzlarında:

Trabzon merkez, *Sürmene*, *Araklı* ve *Yomra* ağzlarında, *g>c*, *k>ç* değişmelerine sık rastlanılır (krş. Karahan, 1996: 100; Caferoğlu, 1994: 184).

g>c değişmesi

Daha çok ince ünlülü kelimelerin başında görülen bu değişme, birkaç örnekte hece başında da görülmektedir.

cece < gece (KİAT-157)	cöyüs < göyüs(KİAT-245)
cel- < gel- (KİAT-148)	cöz < göz (KİAT-157)
cel n < gelin (KİAT-147)	cül- < gül- (KİAT-245)
cibi < gibi (KİAT-243)	cün < gün (KİAT-245)
cit- < git- (KİAT-244)	cüzel < güzel (KİAT-151)

k>ç değişmesi

g>c değişmesinin meydana geldiği yörelerde, aynı şartlarda *k>ç* değişmesi görülmektedir.

baçire < bakire(KİAT-245)	çöy < köy (KİAT-244)
çefen < kefen (KİAT-245)	çümler < kimler(KİAT-184)
çendi < kendi (KİAT-244)	çünçü < çünkü (KİAT-245)
çiraz < kiraz (KİAT-183)	erçeg < erkek (KİAT-242)
çötü < kötü (KİAT-245)	esçi < eski (KİAT-243)

d. Malatya Yöresi Ağzlarında:

Malatya/Akçadağ yöresinde yaptığımız derleme ve ağz araştırması sonucunda, özellikle ilçenin kuzey ve kuzeybatısındaki dağlık yerleşim birimlerinde $g > c$, $k > ç$ değişmelerine sıkça rastlanmaktadır. Başlıca *Kadıbrahim*, *Keklikpınarı*, *Resuluşağı* ve *Develi* köylerinde, düz-ince ünlüler (e,i) yanındaki kelime baş ve hece baş g ünsüzü, düzenli olarak c'ye dönüşmüştür. Bu yerleşim bölgelerinde k ünsüzü, aynı koşullarda düzenli olarak ç olmuştur. Söz konusu değişmeler, ilgili çalışmamızda "II. Ağz Bölgesi" için karakteristik temel fonetik özellikler arasında değerlendirilmiştir (Başdaş, 1992).

Yörede derleme yapan Doktora öğrencisi Arş. Gör. M. Hazar'ın ifadesine göre; Pütürge ilçesinde de benzer ünsüz değişmelerine rastlanmaktadır.

g>c değişmesi

Yöre ağzlarında düz ince ünlüler (e,i) yanındaki kelime ve hece baş g ünsüzü çoğunlukla c'ye dönüşmüştür.

cèder < gider (AYA-118)	cibi < gibi (AYA-139)
cel- < gel- (AYA-120)	cidih < git- (AYA-126)
cel n < gelin (AYA-136)	cidilar < git- (AYA-126)
ceri < geri (AYA-137)	cidiniz < git- (AYA-128)
cet r- < getir- (AYA-124)	cirdi < girdi (AYA-124)

k>ç değişmesi

Akçadağ yöresi ağzlarında, $g > c$ değişmesinin gerçekleştiği hemen her yerleşim biriminde, aynı şartlarda $k > ç$ değişmesine rastlanmaktadır.

çendi < kendi (AYA-126)	derçe < derken (AYA-139)
çendir < kendir (AYA-132)	herçes < herkes (AYA-137)
çesek < kesek (AYA-141)	içi < iki (AYA-139)
çim < kim (AYA-124)	mahçeme < mahkeme (AYA-124)
çişi < kişi (AYA-122)	sançi < sanki (AYA-121)

2 Rumeli Ağzları

Kosova Türk Ağzlarında:

Rumeli ve Kosova Türk ağzları, başta Nimetullah Hafız olmak üzere, çeşitli bilim adamları tarafından incelenmiştir (Hafız 1985, 1996; Gülensoy 1996). Nimetullah Hafız, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresine sunduğu tebliğinde, $g > c$, $k > ç$ ünsüz değişmelerinin Kosova Türk ağzlarında en sık rastlanan ünsüz değişmeleri olduğunu ve

bu değişmelerin söz konusu ağzlar için en önemli özelliklerden biri olduğunu ifade etmiştir (Hafız 1985: 127). *Bu ünsüz değişmeleri, Yugoslavya'da sadece Kosova ağızlarında oluşmaktadır. Sırp, Hırvat ve Arnavut dillerine geçen Türkçe kelimelerde de aynı ünsüz değişmeleri görülmektedir. Bu değişmelerden olarak ince ünlülerden önce gelen k ve g'ler ç ve c olmaktadır* (Hafız 1996: 226).

N. Hafız'ın derlemelerinden seçtiğimiz örneklere göre, Kosova Türk ağzlarında $g > c$, $k > ç$ değişmeleri, çoğunlukla düz ince ünlüler yanında meydana gelmekle birlikte bazı yuvarlak ince ünlüler yanında da görülmektedir.

g > c değişmesi

Anadolu ağzlarında olduğu gibi, ince ünlüler yanındaki kelime baş ve hece baş ünsüzünün düzenli olarak c 'ye dönüştüğü görülmektedir.

cebe	< gebe (N.H.II-226)	cülce	< gölge (N.H.I-129)
cel-	< gel- (N.H.II-231)	cün	< gün (N.H.I-129)
cibi	< gibi (N.H.I-129)	cünül	< gönül (N.H.I-129)
cit-	< git- (N.H.II-226)	cürdi	< gördü (N.H.II-231)
cül	< gül- (N.H.II-226)	hanci	< hangi (N.H.I-129)

k > ç değişmesi

Hemen hemen $g > c$ değişmesiyle aynı şartlarda meydana gelen bu değişme, Kosova Türk ağzlarında daha çok düz ince ünlüler yanında görülür.

çeçi	< keçi (N.H.II-128)	erçen	< erken (N.H.I-129)
çel	< kel (N.H.II-128)	içi	< iki (N.H.I-129)
çim	< kim (N.H.II-128)	leçe	< leke (N.H.I-129)
çişi	< kişi (N.H.II-226)	teçe	< teke (N.H.II-231)
çüpek	< köpek (N.H.II-226)	üçüs	< öküz (N.H.I-129)

SONUÇ

Anadolu'da Erzurum, Rize, Trabzon ve Malatya-Akçadağ yöresi ağzları ile Kosova Türk ağzlarında ince (çoğunlukla düz) ünlüler yanındaki kelime baş ve hece baş patlayıcı damak ünsüzleri g , k , düzenli bir şekilde öne kayarak k sınısına z c laşması ve yar patlayıcı birer diş ünsüzü olan c , $ç$ 'ye dönüşmüştür. Bu bakımdan söz konusu değişmeler, dildeki tabii s z c laşma temayülünden kaynaklanmıştır.

Değişmelerin tarihî metinlerde görülmemesi, hadisenin yeni olduğu anlamı gelmez. Yaz dilinde yer almayan bu değişmeler, ilgili yöre ağzlarında oldukça eski olmalıdır.

Ayrıca $g > c$, $k > ç$ değişmelerinin meydana geldiği yöre halklarının aynı etnik temele dayandığını söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

- BAŞDAŞ, Cahit (1992), **Akçadağ Yöresi Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözdizini)**, Malatya: Basım ve Yüksek Lisans Tezi (=AYA).
- BURAN, Ahmet (1996), **Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri**, Ankara: TDK yayımları .
- CAFEROĞLU, Ahmet (1994), **Kuzeydoğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar**, Ankara: II. Baskı, TDK yayımları (=KİAT).
- (1995), **Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar**, Ankara: II. Baskı, TDK yayımları (=DİAT).
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995), **Erzurum İli Ağzları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) I, II, III**, Ankara: TDK yayımları (=EİA).
- GÜLENSOY, Tuncer (1981), **Anadolu ve Rumeli Ağzları Bibliyografyası**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları .
- GÜNAY, Turgut (1978), **Rize İli Ağzları**, Ankara: Kültür Bakanlığı yayımları (=RİA).
- HAFIZ, Nimetullah (1985), **Kosova Türk Ağzlarında $k > ç$ ve $g > c$ Ünsüz Değişmeleri**, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi-Tebliğler, İstanbul: TDK yayımları, I: 127-129 (=N.H.-I).
- (1996), **Kosova Türk Ağzlarında Çekim ve Yapım Ekleri**, Uluslararası Türk Dili Kongresi (1988/1996), Ankara: TDK yayımları, 225-249 (=N.H.-II).
- KARAHAN, Leyla (1996), **Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması**, Ankara: TDK yayımları .
- KORKMAZ, Zeynep (1971), **Anadolu Ağzlarının Etnik Yapı ile ilişkisi Sorunu**, TDAY-Belleten 1971: 21-32, Ankara: TDK yayımları .
- (1976), **Anadolu Ağzları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar**, TDAY-Belleten 1975-1976: 143-172, Ankara: TDK yayımları .
- (1990), **Anatolian Dialects**, Handbuch Der Turkischen Sprachwissenschaft, Teil I. Budapeşte: Akademia Kiado.
- NEMETH, Gyula (1983), **Bulgaristan Türk Ağzlarının Sınıflandırılması Üzerine**, TDAY-Belleten 1980-1981: 160-172, Ankara: TDK yayımları .
- OLCAY, Selahattin (1995), **Erzurum Ağzı (İnceleme-Derleme-Sözlük)**, Ankara: II. Baskı, TDK yayımları (=EA).